

غائله‌ای از خط و قوانین غلط

احسان الله شکرالهی طالقانی

کارشناس ارشد رشته ادبیات فارسی کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

چکیده

یکصد سال پیش زمانی که انقلاب مردمی و خود جوش مشروطه به ثمر رسید بسیاری از کسانی که دل در گرو آزادی داشتند از جمله هنرمندان، شاعران و نویسندگان به وادی سیاست کشیده شدند و از این رهگذر هم خدمت‌ها کردند و هم رنج‌ها بردند. از سوی دیگر در آغاز مسیر همین مردم و نیز سیاستمدارانی که به گرد مجلس شورا و دستگاه قضا آمده بودند خود به درستی ساز و کار این دو نهاد را نمی‌شناختند و چه بسا در اثر ندانم کاری به بیراهه می‌رفتند. همچنین ارتباطات خاص که امروزه با عنوان پارتی شناخته می‌شوند در نتیجه دادخواهی مؤثر بوده است. مقاله حاضر به معرفی یکی از نمونه‌های هنرمندان برجسته اهل مشروطه که به سیاست گرایید یعنی عمادالکتاب و پرونده‌ای در خصوص یکی از آثار او می‌پردازد که می‌تواند تا حدودی حال و هوای مردم، هنرمندان، دلتمردان، اهل مجلس و دست‌اندرکاران دستگاه قضا را نشان دهد.

تصویری از یکی از صفحات رسم‌المشق چاپ شده در ایران

بنام آنکه او نامی ندارد به هنرنامی که خوانی سربرآرد

در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری قمری جامعه ایرانی در مسیر ورود به جهانی جدید سرعت گرفت، و حضور تفکرات جدید به همراه ورود مظاهر تمدن نوین به ایران مقدمه‌ای شد برای پیداکردن نهضتی که مشروطه‌خواهی نام گرفت. نهضتی که برای نخستین بار ساختار منجمد استبدادی را در جامعه ایران به چالش گرفت و پایه‌های اقتدار سیاسی را بر مبنای مشارکت مردم و قوانین اجتماعی قرار داد.

گروه‌های مختلفی از علماء، روشنفکران، اصناف، هنرمندان و حتی مردم عادی کوچه و بازار با تلقی‌های مختلف از مشروطیت و در قالب تشکل‌های گوناگون سیاسی و انجمن‌های علنی و سری به ایفای نقش پرداختند که طی چند سال اخیر به مناسبت یکصدمین سالگرد این نهضت از طریق همایش‌ها، نشست‌ها، ویژه‌نامه‌ها، مجموعه مقالات و آثار مستقل مورد بررسی و نقد و تحلیل قرار گرفته است.

یکی از چهره‌های هنری برجسته این دوران که در طول عمر خویش سلطنت پنج سلطان از دو سلسله را به چشم دید و ۷۵ سال پرفتنه و آشوب را تاب آورد و در متن جامعه زیست و خواه ناخواه پایش به جریانی سیاسی و سری کشیده شد و سعی نمود که حق بگوید و بنویسد، سومین استاد کل در خط نستعلیق میرزا محمدحسین سیفی قزوینی ملقب به عمادالکتاب بود. وی که بیشترین تأثیر را در خوشنویسی معاصر داشته و حلقه اتصال خوشنویسان ایران امروز با میرزای کلهر به حساب می‌آید، علاوه بر تربیت شاگردان با واسطه و بی‌واسطه بسیار و کتابت انبوه آثار، دست به ابتکار ویژه‌ای در طراحی رسم‌المشق زد که تأثیر بسزایی در پیشبرد هنر خوشنویسی در نسل معاصر خویش و نسل‌های پس از خود داشت. او بعد از کتابت شاهنامه معروف به شاهنامه امیربهادری از سوی مظفرالدین شاه به لقب «عمادالکتاب» ملقب گردید و سری در میان سرها پیدا کرد و ضمن استادی خط برای سران مملکت، به انجمن سری «کمیته مجازات» راه یافت که هدف آن، حذف برخی از عناصر فاسد از میان همین سران بود. هرچند وی با کتابت شبنامه‌ها و بیانیه‌های این کمیته مخوف سیاسی و ساخت مهر برای آن بیشتر نقش تبلیغی و فرهنگی ایفا می‌نمود، در عین حال با برخی تصمیمات و قتل‌های کمیته نیز مخالف بود و این مخالفت را صراحتاً ابراز می‌داشت. بالاخره با خیانت

یکی از اعضای رشته کار کمیته از هم گسست و عمادالکتاب نیز همچون سایر اعضا بازداشت شد؛ اما این شانس را داشت که تنها پنج سال حبس را تحمل کند و مانند برخی دیگر از اعضا دچار مجازات مرگ نشود. او پس از آزادی نیز خوشنویسی را همچون پیش از دوران حبس جدی گرفت و با دستمایه‌ای که از سیاه مشق‌های دوران حبس به کف آورده بود، طرحی نو در انداخت. به این صورت که با سنت‌شکنی در شیوه تألیف متون آموزش خوشنویسی که در تمدن ایران و اسلام رایج بود، و با دستمایه‌ای از تجربه شخصی و نیز الگوبرداری از رسم‌المشق‌های غربی و لاتینی، نمونه رسم‌المشقی را طراحی کرد که در نوع خود نخستین و بی‌نظیر بود.

وی که خود بیشتر از راه مشق صفحات خوشنویسی اساتید پیشین به ویژه استادالاساتید محمدرضا کلهر به ملکه این هنر دست یافته بود، از همین تجربه شخصی الهام گرفت و توانست اولین رسم‌المشق چایی خویش را در سال ۱۳۱۷ قمری تدوین کند. این رسم‌المشق که با ابجد و هوز شروع می‌شود و با روش تحلیلی مفردات و سپس با ترکیبات ساده خط نستعلیق ادامه پیدا می‌کند و به خط نستعلیق و شکسته خاتمه می‌یافت در دارالفنون آن زمان مورد استفاده قرار می‌گرفت، اما از آنجا که خط استاد مدام در حال پیشرفت بود رسم‌المشق دیگری را در سال ۱۳۲۳ هجری قمری در سه دفتر تهیه کرد که آن هم به نوبه خود کاستی‌هایی داشت و پس از چندی جای خود را به دفاتر سی و شش گانه‌ای داد که مخصوص سوم تا ششم بود و از لحاظ آموزش هر دو خط نستعلیق و شکسته نستعلیق روش نوتری داشت و به نظر می‌رسد از رسم‌المشق‌های انگلیسی و لاتینی الگو برداری شده بود.

عمادالکتاب از انتشار این رسم‌المشق‌ها اهداف والایی را دنبال می‌کرد که خود آن را در مقدمه ویرایش سوم این اثر چنین توضیح داده است: «من به زندگی کم‌عرض و طولی که فقط در تعیش و نقش و نگار فناپذیر طبیعت غوطه‌ور باشد دلخوش نبودم. من پی بردم که در علت غایی خلقت وقتی می‌توانم داخل و سهیم باشم که به فلسفه ایجاد کاملاً واقف بوده، بدانم بشر

دارای چه وظیفه و تکلیفی است. خوشبختانه بدقیق این لطیفه مستحضر شده] خوب دریافتم که لذت و شیرینی حیات فقط نام نیک [است]، و آنکس می‌تواند دعوی انسانیت نماید که نسبت به جامعه خدمتگذار [بوده] و آثار مفیدی برای ملت خود یادگار بگذارد. تحت تأثیر همین افکار در بیست سال قبل دوره رسم‌المشقی ترتیب [دادم] و هموطنان من تصدیق دارند که یکی از نفیس‌ترین آثار من بود. اینک همانرا با اسلوب بهتری تجدید [چاپ نموده] و یادگار می‌گذارم.

ابن محمدحسین عمادالکتاب السیفی ۱۳۰۳ شمسی.

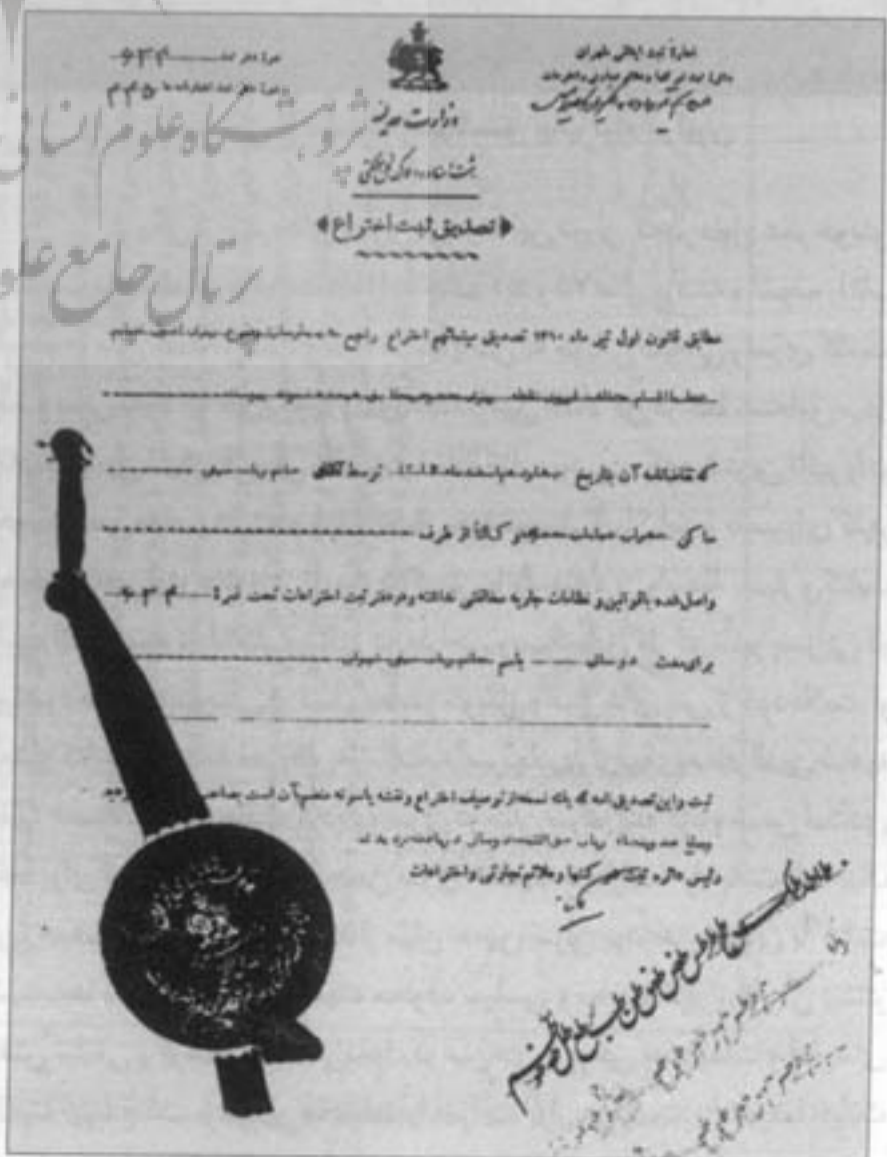
عمادالکتاب برای فراهم نمودن زمینه چاپ رسم‌المشق‌های ابتکاری خود تلاش فراوان کرد و سختی‌های بسیاری را متحمل گردید. او در نامه‌ای شکوه‌آمیز که به یکی از دوستان خود نوشته، به گوشه‌ای از این مصائب و ناگواریها اشاره کرده است، تصویر و متن این نامه به همت آقای علی صالحی شهیدی در مجله بررسی‌های تاریخی سال اول شماره نخست مرداد ۱۳۷۳ ص ۶۲-۷۱ چاپ گردیده است. (تصویر شماره ۱)

سنگاندازی در مسیر صعب نشر این اثر در داخل کشور و با حمایت دولتی تا آنجا پیش رفت که عمادالکتاب از ادامه راه پاپس کشید و بعد از فوت او دخترش رباب سیفی که تنها وارث وی بود برای به ثبت رساندن حاصل عمر پدر تلاش کرد و بالاخره در سال ۱۳۱۸ یعنی سه سال پس از فوت پدر توانست این اثر را با عنوان «بیکره‌سازی، طرح‌ریزی، اصول تعلیم خط به اقسام مختلف از روی نقطه‌ریزی مخصوص مطابق هجده نمونه» به ثبت برساند و امتیاز آن را دریافت کند.

طبیعتاً طرح ابتکاری عمادالکتاب به دلیل استفاده سهل و سرعت زیاد و پیشرفت هنر جوان که دوره طولانی چهل ساله تعلیم خط را به چهار سال تقلیل داده بود، مورد توجه هنرجویان و هم دیگر خوشنویسان و مدرسان خط از جمله شاگردان مستقیم عمادالکتاب قرار می‌گیرد، و ایشان نیز به اقتضای استاد رسم‌المشق‌هایی را به چاپ رساندند که مورد اعتراض و شکایت فرزندان عمادالکتاب، ربابه سیفی قرار می‌گیرد.

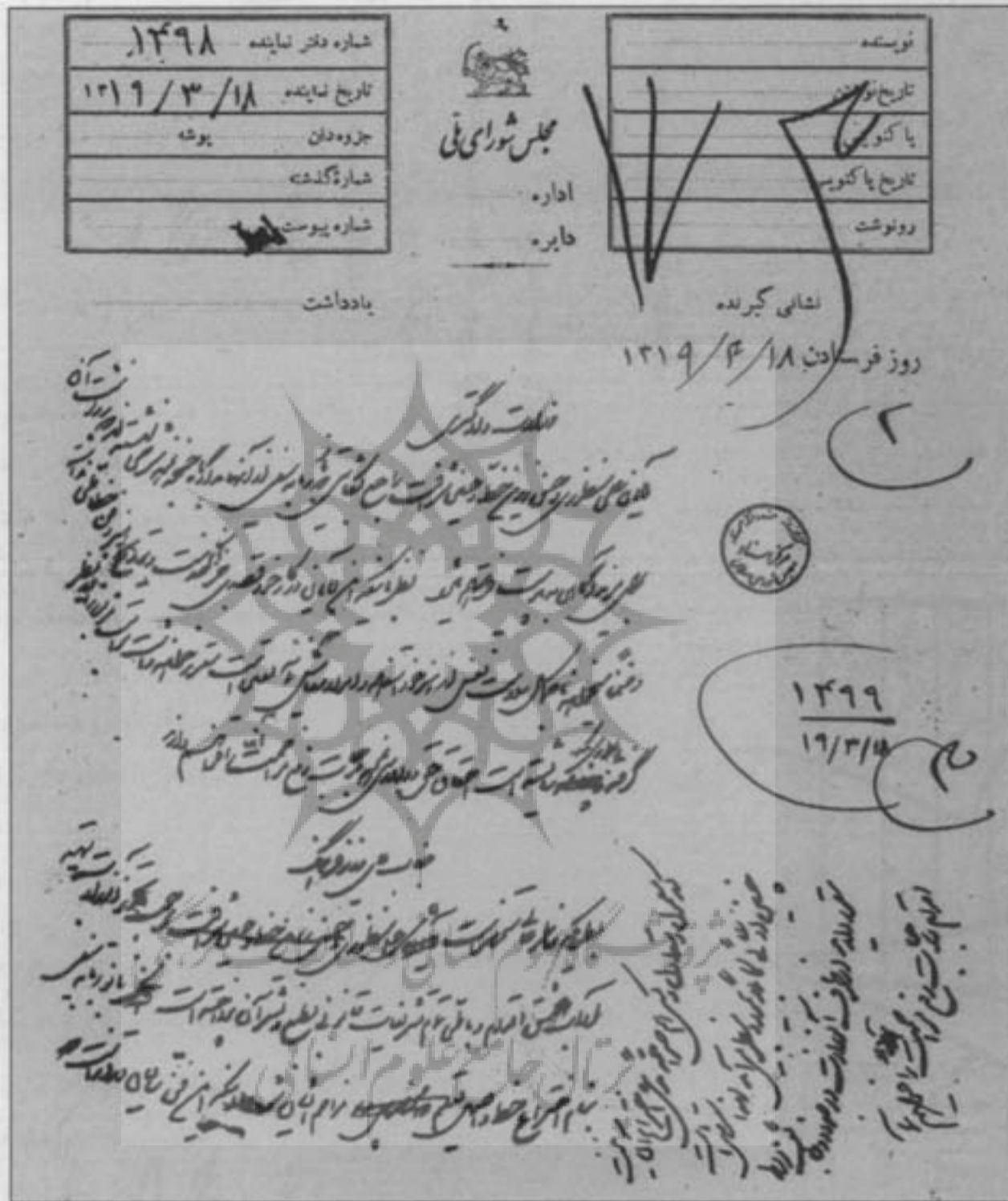
پرونده‌ای از این ماجرا در بخش اسناد مجلس شورای اسلامی موجود بود که به چند دلیل آن را دستمایه تنظیم این نوشته قرار دادم. یکی این که در متن نامه نخست به موضوع «قانون غلط» اشاره شده که در یکصدمین سالگرد قانونگذاری در کشور توجه به این موضوع می‌تواند جالب توجه باشد. به ویژه که حتی امروز نیز به مواردی از تصویب قوانین برمی‌خوریم که بدون مطالعه جامع و جدی، کلیه قوانین مغایر با آن قانون خاص را ملغی اعلام می‌کنند و مشکلات عدیده برای مجریان قانون فراهم می‌سازند. چراکه موضوع مغایرت قوانین بسیار حساس و ظریف است. دیگر اینکه بی‌تجربگی و خامکاری در امر عدالتخانه نیز در نامه دوم جلوه‌گر است که موضوعی فرهنگی را به دادگاه جنحه ارجاع داده‌اند و دست آخر اینکه داشتن روابط در حل و فصل مشکلات شخصی در آن دوران هم مؤثر بوده و اصلاً علت وجود این پرونده در مجلس شورا این بود که متشاکمی اصلی پرونده یعنی آقای علی منظوری که خود شاگرد مستقیم عمادالکتاب بوده است در آن دوران به عنوان قانون نویس کارمند مجلس شورای ملی بوده و برای دفاع از خویش دست به دامان رئیس مجلس گردیده بود.

اینک تصویر و متن اسناد مزبور عیناً درج می‌شود تا علاقمندان تاریخ تعلیم خط و پژوهندگان وادی خوشنویسی دوران معاصر این حلقه از سلسله طولانی تعلیم هنر را از نظر بگذرانند و بدانند که حتی پیروی از روش استاد از سوی شاگرد آنگاه که پای سوءتفاهم و احیاناً استفاده مادی در میان باشد می‌تواند موجب ایجاد دردسرهایی بشود.

سند بعدی باز پیش‌نویس نامه دیگری است خطاب به وزارت دادگستری از سوی مجلس با همان مضمون و راجع به سه نفر مزبور. گویا از جانب ریاست مجلس نامه‌ای هم خطاب به وزیر فرهنگ نوشته شده بود که پیش‌نویس آن در پرونده نیست اما پاسخ زیر بصورت تایپ شده موجود است که وزیر وقت فرهنگ با احاله موضوع به وزارت دادگستری خواسته خود را از ماجرا کنار بکشد، و آخرین سند هم پیش‌نویس نامه رئیس مجلس، اسفندیاری، به اسمعیل مرآت، وزیر فرهنگ است مبنی بر اینکه اطلاع داشته پرونده مزبور در دادگستری مورد تعقیب است اما چون موضوع راجع به امور فرهنگی است و از آنجا که سرمشق‌ها با اجازه

آن وزارت خانه چاپ شده است لذا از وی انتظار می‌رود در احقاق حق مظلومان ماجرا پادرمیانی کند. اینکه غائله رسم‌الخط چگونه ختم شده اطلاعی ندارم، اما آنچه از این اسناد و اوراق برایم جالب بود این که در دهه‌های آغازین فعالیت مجلس و دادگستری هنوز چهره‌های سیاسی طراز اول مملکت در حد رئیس مجلس و وزیر فرهنگ هم حتی نمی‌دانستند در قبال مسائلی به این سادگی چگونه عمل کنند و با آزمون و خطا در پی پیدا کردن راه‌حلی برای موضوعاتی از این دست بوده‌اند.

تصویر شماره ۴/۱ (کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۱/۲/۱۲/۲۸ ع)

منابع:

- ۱- عمادالکتاب، محمدحسن. رسم المشق عمادالکتاب السیفی ۱۳۱۵-۱۲۴۰. تهران: فرهنگسرا، [۱۳۶۷؟].
- ۲- راهجیری، علی. زندگانی و آثار عمادالکتاب: میرزا محمدحسین خان سیفی قزوینی خوشنویس مشهور قرن اخیر. تهران: کتابخانه مرکزی، ۱۳۶۲.
- ۳- سلوتی، رحیم. میراث جاوید: پژوهشنامه خط نستعلیق (از ابتدا تا نیمه اول قرن چهاردهم ه.ق). تهران: گنجینه فرهنگ، ۱۳۸۲.
- ۴- متولی، عبدالله. کمیته مجازات. تهران: بنیاد مستضعفان و جانبازان، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۷۸.
- ۵- عمادالکتاب، محمدحسین. طرفه آثار ایام زندان عماد الکتاب. مقدمه و خط غلامحسین امیرخانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، انجمن خوشنویسان ایران، ۱۳۸۳.
- ۶- نورمحمدی، مهدی. مشاهیر قزوین. قزوین: سایه گستر، ۱۳۸۱.
- ۷- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. «معرفی و بررسی و مقایسه متن‌های آموزشی خوشنویسی از سده دوم دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار». کتاب ماه هنر، بهمن و اسفند ۱۳۸۳، ص ۱۴۰.
- ۸- صالحی شهیدی، علی. «اولین رسم‌المشق چاپی ثبت شده در ایران». مجله بررسی‌های تاریخی ایران، س ۱، ش نخست، مرداد ۱۳۷۳، ص ۶۲-۷۱.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

اداره کلی نگارش
 شماره ۹۵۴۵/۴۵۴۴
 تاریخ ۱۳۳۲
 ضمیمه ۱
 وزارت فرهنگ

جناب آقای اسفندیاری رئیس مجلس شورای ملی
 فقه بنام شماره ۱۴۹۱-۱۸-۱۳ راجع به مزاحمت بانو را با به
 سبب آقای علی منظوری تصدیق میدهد که چون این افسیه
 جنبه حقیقی بخوبی گرفته و در دادگستری مورد تعقیب است مقرر
 فرمائید ایشان بوزارت دادگستری مراجعه نمایند
 وزیر فرهنگ

روز و دو شرفا میزبان مجلس شورای ملی
 شماره ۱۵۵۹
 تاریخ ۱۳۳۲/۳/۱۹

۱۷

نویسنده
 تاریخ نوشتن ۱۳۳۲/۳/۱۹
 با کوبیس
 تاریخ یا کوبیس
 رونوشت

مجلس شورای ملی
 اداره
 قایم

روز فرستادن ۱۳۳۲/۳/۱۹
 نظامی گیرنده
 علم انسانی و مطالعات
 مجمع علوم انسانی

شماره دفتر نایب ۱۵۵۹
 تاریخ نایب ۱۳۱۹/۳/۲۷
 جزو دایان
 شماره گذشت
 شماره پیوست

یادداشت
 جناب آرزو در دانش
 شماره ۹۵۴۵/۴۵۴۴
 تاریخ ۱۳۳۲/۳/۱۹
 در دفتر است. این مع دایم فهرست مع فایده است
 چون ۴ تا رایج بر تاریخ است با جزو این وزارت است
 مقرر شد بایم در خصوص این است و اقدامات لازم
 صحت عمل در این مورد است.

رئیس مجلس شورای ملی
 دست نوشته حضرت وزیر فرهنگ
 ۱۳۳۲/۳/۱۹